

प्रकरण दुसरे
संशोधन विषयाशी संबंधित
साहित्याचा अभ्यास

प्रकरण - दुसरे

संशोधन विषयाशी संबंधित साहित्याचा अभ्यास

२.१ प्रास्ताविक :

संशोधकाने अभ्यासासाठी ज्या समस्या क्षेत्राची निवड केली, त्यातील प्रकाशित सामग्रीचा शोध व त्याचे चिकित्सक विश्लेषण संबंधित साहित्याच्या समालोचनात अभिप्रेत असते.

संशोधन-समस्या निश्चित व नेमकी केल्यानंतर आपल्या संशोधन-समस्येसारखीच समस्या सोडविण्यासाठी पूर्ववर्ती अभ्यासकांनी कोणत्या अभिकल्पाचा उपयोग केला आहे. आधार सामग्री संकलित करण्यासाठी कोणती साधने वापरली आहेत, त्या साधनांची सप्रमाणता व विश्वसनीयता काय आहे, संकलित आधारसामग्रीचे विश्लेषण कोणत्या सांख्यिकीच्या आधारे केले आहे, कोणते निष्कर्ष काढले आहेत, या बाबीची माहिती करून घेण्याच्या दृष्टीने संशोधकाने पूर्ववर्ती संशोधन साहित्याची चिकित्सक व सर्वेकष तपासणी करावयाची असते.

संशोधकाला संशोधन कार्य करण्यापूर्वी व कार्य चालू असताना अनेक प्रकारचे संशोधन साहित्य वाचावे लागले. संशोधनकाने संबंधित साहित्याचे वर्गीकरण खालीलप्रमाणे करून आढावा घेतला आहे.

१) शैक्षणिक क्षेत्रात वापरण्यात आलेले आनंददायी शिक्षणाचे वेगवेगळे प्रकल्प.

२) अध्यापन विषयातील संबंधित संशोधन साहित्याचा अभ्यास.

२.१.१ आनंददायी प्रकल्प - अमरावती जिल्ह्यातील आनंददायी प्राथमिक शिक्षण प्रकल्प - १९९६.

प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण हा भारतासमोर आजचा महत्वाचा विषय आहे. पूर्वी कधी नाही इतका हा प्रश्न ऐरणीवरचा झालेला आहे. विज्ञान आणि तंत्रज्ञानातील प्रगतीमुळे भौतिक समृद्धीची एकेक दारे भारतासारख्या अर्धविकसित देशासमोर खुली होत आहेत. ह्या प्रगतीचा फायदा घेऊन देशातील जनसामान्यांचे जीवनमान सुधारवे, अन्न, वस्त्र व निवारा ह्या मूलभूत गरजांबरोबरच

सामाजिक व सांस्कृतिक आकाक्षांची पूर्ती व्हावी आणि समता, स्वातंत्र्य, लोकशाही आणि सामाजिक न्याय ह्यांच्या आधारावर संबंध समाजाची उभारणी व्हावी अशा तऱ्हेचे विकासाचे उद्दिष्ट सध्या भारतासमोर आहे व ते साध्य करण्याचे महत्त्वाचे साधन म्हणजे शिक्षण.

आनंददायी प्रकल्पासंबंधी युनिसेफ व अमरावती जिल्हा परिषद यांच्या समन्वयाने बऱ्याच विचार मंथनातून या प्रकल्पाची निवड करण्यात आली. तत्कालिन चौकटीत राहून बदलावयाचे ठरवले तर शिकण्याच्या व शिकवण्याच्या पद्धतीमध्ये बदल करावा लागेल. कल्पना म्हणून आनंददायी शिक्षण नव्हते तर प्राथमिक शिक्षणाचा पायाच मुळी आनंददायी शिक्षणाचा होता. शिक्षण सुधारण्याचे प्रयत्न करताना आनंददायी, क्रियाशील, सृजनशील, सहजस्फूर्त, निरामय शिक्षण पद्धतीचा शोध करून एक प्रकल्प योजना १९९४ मध्ये युनिसेफच्या मंजूरीने हा आनंददायी शिक्षणाचा प्रकल्प सुरु करण्यात आला.

प्रकल्पाची उद्दिष्टे :

शिक्षणाची प्रक्रिया आनंददायी करावयाची हे जरी प्रकल्पाचे मुख्य उद्दिष्ट असले तरी प्रकल्पपूर्तीसाठी काही विशिष्ट उद्दिष्टे ठेवण्यात आली.

- १) प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण.
- २) पाच वर्षे पूर्ण झालेल्या प्रत्येक विद्यार्थ्यांची शाळेत नोंदणी करणे.
- ३) मुलींची किमान उपस्थिती ९०% व मुलांची ९५% उपस्थिती ठेवणे.
- ४) शिक्षण बालकेंद्रीत व आनंददायी करणे.
- ५) किमान ८०% विद्यार्थ्यांना वरच्या वर्गात प्रवेश.
- ६) ग्रामशिक्षण समित्यांना अधिक बळकटी आणणे.

प्रकल्पाची साधने व पद्धती :

ह्या प्रकल्पाची उद्दिष्टे साध्य करण्याकरीता प्रथमतः अमरावती जिल्हा परिषदेने शिक्षकांचे प्रशिक्षण आयोजित करून शिक्षकांचे प्रशिक्षण हा आनंददायी प्रकल्पाचा मानबिंदू होता. प्रकल्पाची सुरुवातच शिक्षकांच्या प्रशिक्षणाने केल्यामुळे प्रकल्पाची अंमलबजावणी करण्यासाठी आनंददायी

शिक्षणाची संकल्पना काय ? ती कशासाठी व्यवहारात आणावयाची, त्यासाठी कोणते मार्ग वापरायचे व त्या निमित्ताने सध्याच्या प्रचलित शैक्षणिक पद्धतीत कोणते बदल व सुधारणा घडवून आणावयाच्या ? हे सर्व करत असताना शिक्षकांकडून असणाऱ्या अपेक्षा शिक्षकांसमोर प्रशिक्षणाच्या माध्यमातून व्यक्त करण्यात आल्या.

शालेय इमारती :

शाळेचे स्वरूप पालटण्यामध्ये केवळ भिंती रंगवणे एवढेच काम नव्हते. आनंददायी प्रकल्पाची रूपरेखा तयार करून त्यामध्ये निरनिराळे १३ उपक्रम सुचविण्यात आले होते. “ज्या भिंती पूर्वी मुक्या निर्जिव आणि अबोल होत्या त्या एकदम सजीव होऊन हसू बोलू लागल्या.” शिक्षण आनंददायी करण्याच्या प्रकल्प प्रक्रियेतील ही फार महत्वाची पायरी समजली गेली.

शैक्षणिक साधने :

शाळा सजावटीबरोबर प्रत्यक्ष शिक्षण कार्य आनंददायक होण्यासाठी अनुरूप अशा शैक्षणिक साधनाची निर्मिती करणे आणि त्याचा सुयोग्य वापर करणे आवश्यक आहे. साधने व पद्धती यांचे महत्त्व समजावून घेऊन आपल्या सभोवतालच्या निरुपयोगी म्हणून टाकून दिलेल्या वस्तुंमधून निरनिराळ्या साधनांची निर्मिती करावी असे या प्रकल्पात अपेक्षित धरलेले होते. त्याचबरोबर शैक्षणिक संशोधनासंबंधी जी शासकीय आणि बिगर शासकीय नियतकालिके यांचे वाचन व तपशिलवार विवरण केलेले असते.

शैक्षणिक साहित्य निर्माण करण्याबरोबर अध्ययन, अध्यापनाच्या पद्धतीतही आनंददायी प्रकल्पाने बदल घडवून आणला गेला. आनंददायी प्रकल्पामध्ये काही प्रमाणात ही कोंडी फोडण्याचा प्रयत्न झाला. शासकीय सेवेच्या चौकटीत राहूनही आपल्या कलागुणांचे दर्शन घडविण्याची संधी शिक्षकांना मिळाली.

शिक्षणेत्तर सांस्कृतिक उपक्रम :

आनंददायी वातावरण निर्मितीसाठी प्रकल्पामध्ये निरनिराळे सांस्कृतिक उपक्रम घेण्यात आले. किंबहुना प्रकल्पाचा एकूण दृष्टीकोन असा होता की, शिक्षणेत्तर म्हणजे चार भिंतीच्या बाहेरचे उपक्रम अनिवार्य होते.

ह्या उपक्रमांमध्ये सर्वात महत्वाचे म्हणजे निरनिराळ्या प्रकारचे मेळावे, गावच्या भरणान्या जत्रा, निर्भेळ मनोरंजन, शिक्षण व प्रबोधनाचे उद्दिष्ट डोळ्यासमोर ठेवून आनंद मेळावे आयोजित करण्यात आले होते. ह्या सर्व प्रकल्पाच्या उपक्रमांचे वैशिष्ट्य म्हणजे, आयोजन व व्यवस्थापनाचे स्वातंत्र्य स्थानिक शिक्षकांना देण्यात आले होते.

परिणाम व फलनिष्पत्ती :

- १) प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरणाचे उद्दिष्ट साध्य होण्यास मदत झाली.
- २) उद्दिष्टाप्रत ९०% जसे नाही तरी ५५% पर्यंत उपस्थितीचे प्रमाण सुधारले. उपस्थिती वाढली याचे कारण विद्यार्थ्यांना शाळा आवडू लागली. शिक्षणासंबंधी भीती एकदम नाहीशी झाली.
- ३) वर्गातील आनंददायक वातावरणामुळे विद्यार्थ्यांच्या आकलन क्षमतेवरही परिणाम झाला. मुख्यतः मागे पडणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या बाबतीत व विशिष्ट कल असणारे विद्यार्थ्यांच्या बाबतीत ज्ञान आत्मसात करू शकतात. आकलन सुधारल्यामुळे किमान अध्ययन क्षमतांचा विकास होण्यास मदत झाली. प्रत्येक आनंददायी प्रकल्पाच्या बहुतेक शाळांमधून ८०% अध्ययन क्षमता गाठल्या गेल्याचे निदर्शनास आले.
- ४) प्रकल्पाचे पाचवे उद्दिष्ट ग्रामशिक्षण समित्यांना मजबूत करून सहभाग वाढविण्याचे होते. हे उद्दिष्ट साध्य झाल्यामुळे शिक्षणाचे महत्व जरी पटलेले असले तरी गावांतील शिक्षक व प्राथमिक शाळा ह्यांच्या शिक्षण व्यवहाराकडे पालक व गावकरी गंभीरपणे पाहू लागले. आनंददायी प्रकल्पामुळे शाळेचे स्वरूप पालटले. तसे पालक व गावकरी सजग झाले आणि शिक्षकांकडेही आदरपूर्वक पाहू लागले. शैक्षणिक उपक्रमात पालकांचा सहभाग वाढला आणि शाळेला आर्थिक सहाय्य करण्यास पुढे येऊ लागले. आनंददायी प्रकल्पामुळे आपण काहीतरी महत्वाचे कार्य करतो आहोत हा आत्मविश्वास शिक्षकांमध्ये आला.

मर्यादा व अडचणी :

- १) आनंददायी प्रकल्पात सुरुवातीला ज्या धडाडीने व वेगाने काम झाले तो वेग व धडाडी कायम राहू शकली नाही.
- २) शिक्षणेतर उपक्रमांच्या बाबतीत पहिल्या इतका उत्साह दुसऱ्या वर्षी दिसला नाही.
- ३) जिल्हा शिक्षण विभाग आवश्यक तो पाठपुरावा दुसऱ्या वर्षी करू शकले नाही.
- ४) प्रशासकीय कमतरतेमुळेच प्रकल्पाच्या मूल्यमापनाचे काम काटेकोरपणे व्हायला हवे होते तेव्हा झाले नाही. प्रकल्पाचा परिणाम सर्वदूर व विविधांगी होता पण त्यांचे संख्यात्मक व गुणात्मक मापन आवश्यक त्या प्रमाणात होऊ शकले नाही.
- ५) गाव पातळीवर व्यावहारिक समस्यांमध्ये शाळा इमारतीची दुरुस्ती ही एक मोठी समस्या होती.
- ६) उन्हाळ्याच्या सुट्टीत शाळा लग्न कार्यासाठी भाड्याने दिल्या गेल्याने वर्गात केलेल्या सजावटी व शैक्षणिक साहित्याचे नुकसान झाले.
- ७) शैक्षणिक व्यवस्थेतील महत्वाची त्रुटी की ज्यामुळे आनंददायी प्रकल्पावरचा ताण वाढला ती म्हणजे खेडेगावातील बालवाड्यांचा अभाव.

सारांश :

आनंददायी शिक्षण हे विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासाची गुरुकिल्ली ठरू शकते. महात्मा गांधी किंवा आचार्य विनोबा भावे यासारख्या शिक्षणमहर्षींनीही शिक्षणाच्या ह्याच अंगाला प्रधान महत्त्व दिलेले आहे. नुसरे साक्षर होणे किंवा चार पुस्तके वाचता येणे एवढ्यासाठीच शिक्षण महत्वाचे नसून विद्यार्थ्यांचे सर्वांगीण व्यक्तिमत्त्व सुधारणे व आपल्या सर्व गुण कौशल्यासहीत त्यांना समाजाचा एक जबाबदार नागरिक बनवणे हे शिक्षणाचे उद्दिष्ट आहे. प्राथमिक शिक्षणातील ताण, तणाव, अवडंबर आणि ओझे दूर केल्यामुळेच हे साध्य होईल.

प्राथमिक शिक्षण सार्वत्रिक होण्यामध्ये ज्या अनेक अडचणी आहेत त्यामध्ये शिक्षण आकर्षक नाही ही एक मोठी अडचण आहे. आनंददायी प्रकल्पाने नेमके याच बिंदूकडे सर्वांचे लक्ष वेधलेले आहे.

अत्यंत कमी खर्चात, साध्या व सोप्या पद्धतीने हे शिक्षण कसे आकर्षक करता येईल हेच या प्रकल्पाने दाखवून दिलेले आहे. सध्याच्या प्रचलित शिक्षण चौकटीत राहून शिक्षणाची गुणवत्ता कशी सुधारता येईल हे आनंददायी प्रकल्पातून शिकता येते. हेच या प्रकल्पाचे खरे यश आहे.

२.१.२ सौदागर मिनल (१९९६) :

अमरावती जिल्ह्यातील आनंददायी प्रकल्पाप्रमाणेच एस.सी.इ.आर.टी. ने पुणे, सोलापूर, नगर व नाशिक या जिल्ह्यांसाठी 'सचेत' प्रकल्प राबविला होता. याची उद्दिष्ट प्रामुख्याने प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण करणे, गळती थांबविणे याच प्रकारची होती.

२.१.३ आनंददायी प्रकल्पासारखाच पुणे जिल्हा परिषदेने १९९६ साली 'शिक्षण चैतन्य प्रकल्प' पुणे जिल्ह्यासाठी राबविला होता. प्राथमिक शिक्षणाबद्दलची आवड समाज व शाळा यांच्यामध्ये होऊन प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व सर्व क्षेत्रात यशस्वी होण्याच्या दृष्टीने महत्वाचे काम केले आहे. या प्रकल्पाची उद्दिष्टे प्रामुख्याने शिक्षण हे आनंददायी व कृतियुक्त होऊन समाजातील तळागाळातील मुलांना शिक्षण घेण्यास प्रवृत्त करणे हे होते.

२.१.४ सारांश

प्रस्तुत संशोधनामध्ये संशोधकाने एकूण चार संशोधन प्रकल्पाचा संशोधन विषयाची संबंधित साहित्याचा अभ्यास केला आहे. त्यामध्ये संबंधित साहित्याची उद्दिष्टे, संशोधनाची साधने, संशोधनाच पद्धती व निष्कर्ष या बाबींचा आढावा घेतला.

आनंददायी शिक्षण पद्धतीमध्ये सध्याची शिक्षण पद्धती व आनंददायी पद्धती या दोन्हीतील फरकाचा अभ्यास केला आहे. आनंददायी शिक्षण पद्धतीत वर्गाध्यापनात वेगवेगळ्या उपक्रमांच्या माध्यमातून अध्यापन करणे अपेक्षित आहे. यासाठी शैक्षणिक तंत्रज्ञानातील रेडिओ, टेप, दूरचित्रवाणी यासारख्या दृक-श्राव्य साधनांचा उपयोग केला आहे.

अध्यापन विषयाशी संबंधित संशोधन साहित्याचा अभ्यास या साहित्यप्रकारामध्ये प्रामुख्याने भाषा, गणित व परिसर अभ्यास या विषयावर विविध उपक्रमांच्या माध्यमातून संबंधित उपक्रमांसाठी

साधनाची उपलब्धता, वापरावर परिणाम करणारे घटक व उपयुक्त शिफारशी यांचा अभ्यास, विषयावरील चित्रफिती व चित्रफिती प्रकल्पाचा अभ्यास, मानसशास्त्र विषयातील दृक-श्राव्य साधनाचा वापर आणि परिणाम यांचा अभ्यास इत्यादी संबंधित साहित्याचा अभ्यास केला.

वरील सर्व संशोधनामध्ये दृक-श्राव्य साधनांची उपलब्धता, उपयुक्तता व अध्यापनात वापर यावर संशोधन झालेले आढळते. आकाशवाणी, टी. व्ही., चित्रफिती व टेपरेकॉर्डर इत्यादी साधनाच्या वापरातून अध्यापन केलेले आढळते.

परंतु आनंददायी शिक्षण पद्धतीतील अध्यापन व सद्यस्थिती अध्यापन यात फरक असल्याने सदर आनंददायी शिक्षण उपक्रमांचा विद्यार्थ्यांच्या विकासावर होणारा परिणामांचा अभ्यास केल्याचे आढळते नसल्याचे संशोधकाला आढळले. यास दृष्टीने प्रस्तुत संशोधन हे मूलभूत व नाविन्यपूर्ण आहे असे म्हणता येईल.

संदर्भ

- १) आनंददायी प्रकल्प (अमरावती) पुस्तिका
युनिसेफ, पृष्ठ ६५
- २) शिक्षण घेता- देता - लीला पाटील,
उन्मेष प्रकाशन, पुणे , पृष्ठे १८०
- ३) आनंददायी शिक्षण - हस्तपुस्तिका -
युनिसेफ, मुंबई, पृष्ठे ६६.
- ४) सेचत प्रकल्प - एस. सी. इ. आर. टी., पुणे.
- ५) शिक्षण चैतन्य प्रकल्प - पुणे.